

DR. MARIJI AGNEZIJI PANTELIĆ

O SEDAMDESETPETOJ OBLJETNICI ŽIVOTA

POSVEĆUJE OVAJ DVOBROJ »SLOVA«

STAROSLAVENSKI ZAVOD »SVETozAR RITIG«

Marija s. Agneshja Pantelic'

MARIJA AGNEZIJA PANTELIĆ

o sedamdesetpetoj obljetnici života

Marija Pantelić rodila se u Ferdinandovcu 12. lipnja 1915. Tu pohađa osnovnu školu a u Zagrebu realnu gimnaziju. Godine 1935. stupa u samostan Sestara milosrdnica pod redovničkim imenom s. Agnezija. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu studira XVI. grupu. A: južnoslavenske književnosti, B: francuski jezik s književnošću i C: narodnu historiju, hrvatski jezik sa staroslavenskim i ruski jezik. U to vrijeme boravi pet mjeseci u Toursu, u Francuskoj. Studij u Zagrebu završava 1941. godine. Od tada radi kao suplent na Privatnoj ženskoj realnoj gimnaziji Sestara milosrdnica s pravom javnosti u Zagrebu. Potom na IX. ženskoj gimnaziji na Savskoj cesti u Zagrebu do rujna 1946. Državni stručni ispit za profesora srednjih škola polaže 31. kolovoza 1944. Od 1. prosinca 1949. radi u Staroslavenskom institutu »Svetozar Ritig« u Zagrebu. Tu radi – istaknimo odmah – na hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima, proučavajući njihove tekstove iz svih vidova: povijesnoliturgijskoga, jezičnoga, pismovnoga, iluminacijskoga, datacijskoga i lokacijskoga. U Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pohađa 1955/1956. g. tečaj glagoljske, ćirilske i latinske paleografije i arhivistike. Godine 1960. brani na Filozofskom fakultetu u Zagrebu doktorsku radnju *Hrvatskoglagoljski kodeksi krbavskog područja u 14. i 15. stoljeću*. Kulturnopovijesni rad na hrvatskoglagoljskoj baštini usavršava i u inozemnim bibliotekama i arhivskim središtima: u Beču i Salzburgu 1962. i 1964; u Innsbrucku i St. Gallenu 1964; u Vatikanskoj apostolskoj biblioteci 1955. i 1964; u Nacionalnoj biblioteci u Parizu 1968. i u staroj Sveučilišnoj biblioteci u Mainzu 1978. Tu je skupila dragocjenu građu koja joj je omogućila povijesnoliturgijsku obradu glagoljskih misala i brevijara, kao i uvid u njihov razvojni hod paralelan s latinskim suvremenim Kodeksima. Posljednjih godina istražuje razvoj glagoljskoga pisma, paleografiju. Godine 1988. dobila je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu doktorat honoris causa za svoja paleoslavistička istraživanja, posebno za doprinos poznavanju staroslavenskoga bogoslužja.

Djelo Marije Pantelić obimno je po broju, visoko vrijedno po izvornosti i raznoliko po vrsti. Raspon njezina znanstvenog pisanja ide od osvrta i recenzija do istraživačkih studija, od sudjelovanja na kritičkom izdavanju drevnih glagoljskih liturgijskih knjiga u pretisku i transliteraciji do glagoljske paleografije. Jedno predstavlja možemo reći zajednički nazivnik čitava njezina opusa, a to je izučavanje staroslavenske paleografije i liturgije. Glavno je težište njezina rada na ispitivanju i dokazivanju onoga što je u liturgijskim knjigama specifično naše. Na tom je području dala prinose i prinove od kojih mnogi predstavljaju konačnu riječ o predmetu.

U studiji *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca* Marija je Pantelić obradila do sada malo poznata krasnopolisca i minijaturista Bartola Krbavca od kojega su sačuvana tri lijepo ispisana i iluminirana glagoljska rukopisna misala: *Berlinski misal* iz 1402., *Ročki* i *Ljubljanski misal*. Bartolov je pak *Bakarski brevijar* iz 1414. zagubljen. Autorica je detaljnom studijom utvrdila da Bartolu Krbavcu pripada dolično mjesto u kulturnoj povijesti našega srednjeg vijeka. Bartol je svoje umijeće pisanja i iluminiranja kodeksa prenio iz Krbave u Hrvatsko primorje (Bakar). Pažnje je vrijedna njezina hipoteza da je Bartol tu možda organizirao skriptorij i iluminiranje sakralnih kodeksa i tako stvorio ozračje gdje »se rodio i možda stekao svoje početno slikarsko znanje i veliki prvak minijature Julije Klović iz Grizana (1498-1578), koji je poslije otišao u Italiju, te se ondje kao izvanredni talenat razvio do savršenstva, zadrživši nadimak Rafaela minijature«. (83). Marija Pantelić pokazuje kako je matično područje hrvatske glagoljske pismenosti bilo ne samo na području Kvarnera i Istre nego i na kopnu, s najznačajnijim središtem na području Zadra i Nina. A krbavsko područje, koje se tijesno naslanja na Zadar i Nin, predstavlja prijelazan pojas preko kojeg je glagoljica prodirala i na Sjever i Jug kroz cijelo 14. i 15. stoljeće do zlokobne bitke na Krbavi 1493. g.

Zahvaćanje predmeta istraživanja s dubokim kontekstom obilježje je i drugih njezinih radova. Primjer takva kontekstualnog pristupa i komparativnoga gledanja na liturgijske tekstove pokazuje njezin zapažaj: »Mrtvačka sekvencija Dies irae, najpotresnija sekvencija srednjega vijeka, koju istraživači starih kodeksa nalaze u latinskim misalima na Zapadu tek oko 1480, 1486, 1491, kod nas u hrvatskom prijevodu u prozi nalazi se već u glagoljskom misalu kneza Novaka (1368), više od stotinu godina prije nego u ostalim latinskim kodeksima, a 1440. imamo i datirani tekst s osmeračkim tercinama, koji odgovara latinskom originalu« (86).

Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. sljedeći je njezin obiman rad. To je rukopisni brevijar što ga je napisao žakan Blaž 1460. za vrbničkog popa Mavra, a dovršio pop Jure iz Baške 1471. Brevijar se, u vrijeme njena izučavanja, nalazio u Rimu u posjedu Umberta Pezzolija. Sada se nalazi u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci u Zagrebu (R 7822). U njemu je oficij u čast Solunske braće gdje se u lekcijama kao mjesto njihova rođenja navodi Solin, a za njihov prvi rad se kaže

»i vse knigi hr'vat'ske tlmáč'še«. Autorica i ovdje skrupuloznom pomnjom opisuje kodeks, raščlanjuje tekst pod jezičnim, liturgijskim i inim vidovima, ali i utemeljenom smjelošću iznosi hipoteze: »Možda je u Službi Ćirila i Metoda Mavrova brevijara sačuvana najstarija varijanta nacionalnoga, lokalnog oficija redigiranog na hrvatskom tlu«. »Nije li« — pita se Marija Pantelić — »u lekcijama službe svetih Ćirila i Metoda u Mavrovu brevijaru očuvana kakva hrvatska redakcija Žitja Konstantina kakva se odrazila u hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina?« (130). Ona također utvrđuje kako je *Mavrov brevijar*, uz primjerak *Moskovskog brevijara* iz 1443. (koji je do 1627. bio u Vrbniku), jedini cjeloviti brevijar koji sadrži čitav psaltir, čitav temporal, sanktoral s komunalom i kalendarom u vrbničkim brevijarima. Jezik mu je jako kroatiziran.

Radom *Prvotisk glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368.* — kako sam naslov kaže — razrješava pitanje da li je misal kneza Novaka poslužio kao predložak *Prvotisku glagoljskoga misala* (1483). Potvrđan odgovor na to pitanje, koji se sretao u literaturi, donosi Marija Pantelić kao siguran. Temelji se na usporedbi sadržaja i jezika misala kneza Novaka i prvotiskanoga misala: »Sadržajna i povijesnoliturgijska analiza pokazala je da su redaktori Prvotiskā poštivali sadržaj staroga Novakova misala i preuzeli ga kompletno dodavši mu 4 votivne mise i 8 sekvencija; ali se ipak nisu mogli oprijeti svojoj lokalnoj tradiciji, pa su u tekst Prvotiska unijeli neke stilizacije, izraze ili oblike koji su im bili u ušima bilo iz vlastitih njihovih kodeksa i crkvene prakse bilo iz jezičnog stanja svoga kraja« (75). M. Pantelić ne izbjegava sporna područja i polemička polja. Otmjeno i suzdržano govori u Dodatku o spornom pitanju mjesta gdje je tiskan misal iz 1483. i ukazuje kamo bi trebalo upraviti istraživanje da se razmrsi čvor »gdje je i od koga štampan naš ponos, prvi hrvatski štampani misal iz godine 1483« (89).

Kad je 1971. u Sveučilišnoj nakladi Liber (u Biblioteci pretisaka »Liber chroaticus«) izašao pretisak *Misal po zakonu Rimskog dvora iz 1483.*, Marija Pantelić je napisala popratni rad *Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova*. To je dubok teološki tekst, gledan dogmatski i liturgički.

U obimnoj studiji *Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala* povezuje ona iluminacije s firentinskom školom i vladavinom Anžuvina. Kad je izišao faksimil *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, Marija Pantelić napisala je značajne popratne tekstove u ediciji *Hrvojev misal i njegov historijskoliturgijski sastav* (sv. II, 489–494), *Kulturnopovijesna analiza iluminacije Hrvojeva misala* (495–505). Posebno treba istaknuti da je ona izradila transkripciju *Hrvojeva misala* (sv. II, 1–192). O *Povijesnokulturnom značenju glagoljskog misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića* pisala je u reviji *Encyclopaedia moderna* 22, 1973, 49–51. Pretisak *Hrvojeva misala* izašao je pod naslovom *Missale Hervoiae Ducis Spalatensis Croatico–glagoliticum*. Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactione

ne Vj. Štefanić. Staroslavenski institut Svetožar Ritig – Zagreb, Mladinska knjiga – Ljubljana, Akademische Druck- und Verlagsanstalt – Graz, 1973. Vol. I: Facsimile, 247 fol.; Vol. II: Transcriptio et commentarium, p. 544. Profesor Papinskoga orijentalnog instituta u Rimu Michael Lacko u recenziji pretiska *Hrvojeva misala*, koji naziva »un avvenimento di primo ordine per la cultura croata«, punu pažnju posvećuje rezultatima do kojih je došla M. Pantelić: »O mnogim orijentalnim elementima iluminacije raspravlja jako dobro Marija Pantelić« (*Orientalia Christiana Periodica*, vol. 40, Rim 1974, fasc. I, 207–208).

Slijedeći fototipska izdanja, navodim rad Marije Pantelić u izdavanju *Drugog novljanskog brevijara: II. Novljanski brevijar – Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495.* Ovo je fototipsko izdanje prvo izdanje jednoga cjelovitog glagoljskoga rukopisnog brevijara. Marija Pantelić ga je providjela Uvodom (9–38) gdje raspravlja o njegovu obliku, pismu, jeziku i sadržaju. Zanimljiv je zaključak do kojega je došla: »Pregled sadržaja II. Novljanskog brevijara pokazao je paralelni tok evolucije glagoljskih s latinskim brevijarima od pojedinih zbirki do plenarnog brevijara Rimskog dvora franjevačke redakcije... Zanimljivo je da II. Nov. brevijar ima jedini od hrvatskoglagoljskih brevijara oficije zapravo franjevačkih svetaca napuljske kraljevske kuće Anžu: sv. Ludovika, franjevca i biskupa i sv. Ludovika kralja, člana svjetovnog franjevačkog III reda, koje su usvojili novljanski pavlini vjerojatno preko mađarskih pavlinskih kodeksa.« (34).

U studiji *Zapadne varijante u staroslavenskim psaltirima* istražuje zapadne varijante koje su ušle u prijevod psaltira Solunske braće i dolazi do zaključka da su »Solunska braća uz grčki predložak imala kraj sebe u Moravskoj uobičajeni Rimski psaltir koji su upotrebljavali misionari iz različitih slavni francuskih benediktinskih opatija i da su u Moravskoj u svoj prijevod staroslavenskoga psaltira unijeli trovsne varijante« (298): leksičko-semantičke, dodane i ispuštene riječi te pogrešna i sinoptička mjesta.

U radnji *Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima* pokazuje ona koliko je u liturgijskim kodeksima vidljivo djelovanje benediktinaca, pavlina i franjevaca-trećoredaca, te koliko je društveni i gospodarski život povezan s liturgijskim tekstovima. U studiji *Elementi bizantske himnologije u hrvatskoglagoljskoj himni H(R)ST)B V(B)SKR(B)SE IZ MRTVIHB* obrađuje uskršni himan iz *III. Vrbničkog brevijara*, koji se do 18. stoljeća pjevao na Uskrs uz ljubljenje križa. Utvrđuje da se radi o pjesmi iz samih početaka slavenske pismenosti. Protjerani učenici Solunske braće bili su mogli iz Mletaka donijeti na kvarnerske otoke osnovne sastavnice ove pjesme.

O radu M. Pantelić *Hrvatskoglagoljski odlomak »Missale Festivum«* veli Josip Tandarić: »U ovom prilogu autorica obrađuje odlomak vrlo značajan za povijest glagoljske liturgije u Hrvatskoj. Ponajprije paleografska analiza, a zatim analiza sank-

torala ovog fragmenta misala pokazuje da imamo pred sobom dokumenat koji nam otkriva stanje glagoljskog misala hrvatske redakcije prije stvaranja plenarnih misala u vrijeme franjevačke liturgijske reforme. Ovakvi su fragmenti rijetko sačuvani, a omogućuju nam da rekonstruiramo stanje u prvom razdoblju slavenskog bogoslužja u Hrvatskoj« (Croatica Christiana Periodica 8, Zagreb 1981, 119).

Zanimljiv je rad *Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael*. Amuleti su univerzalna baština čovječanstva. Ima ih raznih vrsta. Srž pisanih amuleta tvori legenda o sv. Sisinu, pobjedniku nad ženskim zloduhom. Drugdje opet namjesto sv. Sisina dolazi Mihael arkanđeo. Amulet sa svojim molitvama, zaklinjanjima, odnosno imenima otjeruje zloduha. Hrvatskoglagoljski amulet, o kojem se u raspravi radi, nalazi se u Vatikanskoj Apostolskoj biblioteci, Codice Illirico 11. Na temelju detaljne analize pisma, jezika i sadržaja dolazi M. Pantelić do zaključka: »Sve ovo daje posebno mjesto hrvatskoglagoljskom amuletu među ostalim slavenskim amuletima i ističe njegovu važnost evropskih razmjera, jer je on dokaz upotrebe, pisanja i kompozicije amuleta hebrejsko–kršćanske tradicije latinsko–zapadnog podrijetla u vremenskom rasponu od 13–19. stoljeća.« (192).

U radu *Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i stampara glagoljskih knjiga* rasvjetljava djelo vrbničkoga popa i senjskoga kanonika Blaža Baromića, koji je 1494. utemeljio u Senju glagoljsku tiskaru, i ondje iste godine tiskao glagoljski misal, a 1496. *Spovid općenu. Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa* doprinos su rješavanju pitanja koliko uskrсни datumi pashalnih tabela pridonose datiranju glagoljskih tekstova. Oslonjena na izučavanje velike komparativne građe, ona je došla do ovih rezultata: »Analiza pashalnih tabela hrvatskoglagoljskih kodeksa odražuje kontinuitet pisanja liturgijskih knjiga hrvatske redakcije od 10–11. stoljeća. Tabele uskršnjih datuma s kronološkim elementima za izučavanje uskršnjeg datuma nastale su prema latinskim. Prvi uskrсни datum za određenu godinu u tabeli ne može se uzeti i za godinu pisanja dotičnog kodeksa. Dragocjene su posebne oznake datumâ u pashalnim tabelama i u kalendarima, ali apsolutnu vrijednost za datiranje kodeksa dobivaju tek onda, ako su potvrđene godinom pisanja u kolofonu ili datiranim bilješkama« (292).

Radom *Kalendar II Novljanskog brevijara iz 1495. godine* pokazuje M. Pantelić kako su pavlini došavši na glagoljaško područje preuzeli staroslavensko bogoslužje, knjige franjevačke redakcije s benediktinskim, samostanskim, mjesnim i istočnim datumima štovanja svetaca i dodali svoje oficije sv. Augustina, sv. Pavla prvopustinjača, sv. Ludovika biskupa i sv. Ludovika kralja.

U referatu *Navještaji Uskrsa u Osorskom evanđelistaru i njihovi staroslavenski i hrvatski prijevodi* autorica posvećuje pažnju navještaju uskrsa u *Osorskom evanđelistaru* iz 1081/82. godine. Utvrđuje kako »svi naši navještaji latiničkoga, glagoljskog i ćirilskog pisma potječu od latinskih formulara Osorskoga evanđelistara iz 11. stoljeća

i onog pripisana u 14. stoljeću« (88). Povezuje drevnu liturgiju sa suvremenom koncilskom liturgijskom reformom. Primjer je za to zaključnica njezina rada: »I na kraju zašto su navještaji [Uskrsa], neevanđeljski tekst, našli svoje mjesto u evanđelistarima i lekcionarima? U prva vremena kršćanstva kao i danas iza II vatikanskog koncila bile su uloge kod mise razdijeljene: celebrant je imao svoju knjigu – Sakramentarij s Ordo missae i oracijama; kor je imao Graduale (pjevne dijelove), a đakon Evanđelistar... Kako je đakon trebao pjevati navještaj blagdana, to je navještaj s praktičnih razloga uvršten u Evanđelistar.« (88).

Ovom je tematski srodan i rad *Melodijski arhaizmi uskrsnog ciklusa u glagoljskim kodeksima*.

U radu *Senjski Lobkowiczow glagoljski kodeks iz 1359. – Prototip srednjovjekovnih Liber Horarum za laike* M. Pantelić ne samo da pomno iznosi sastav kodeksa, nego ga, što karakterizira njezino istraživanje, stavlja u onodobnost, a tu pak traži naše sunarodnjake koji su se izvan Domovine ogledali na izradbi ili štampanju *Liber Horarum*. Konkretno spominje »Julija Klovića, rođena u Grižanima (1498–1578), čiju smo 400. obljetnicu smrti slavili godine 1978. Taj, posljednji predstavnik minijature, poklonio je evropskoj umjetnosti svoja remek-djela upravo minijaturama Marijina časoslova *Horae Beatae Mariae Virginis*« (64). »God. 1518. Krsto Frankopan i Apolonija štampanju u Veneciji kao svoj zavjet nakon izlaska iz mletačke tamnice Njemačko-rimski brevijar za ženski svijet« (66).

Osobito mjesto u radovima Marije Pantelić zauzima magistralna studija *O Kijevskim i Sinajskim listićima*. Radi se o dva glagoljska fragmenta koji predstavljaju najstarije mise zapadnog i istočnog obreda. Po liturgijskoj strukturi *Kijevski* su listići najstariji dio zapadne misne knjige, Sakramentara. Pitanje latinskih i grčkih predložaka rješava ona podrobnom sadržajnom i paleografskom analizom, i zaključuje: »Kijevski listići predstavljaju spomenik jednoga dijela Gregorijanskog sakramentara s istočnim leksikom i izrazima, a Sinajski listići najstariju istočnu liturgiju protkanu oracijama suvremene zapadne duhovnosti« (54). Što se tiče kasnijih pripisa, ona dokazuje: »Mlađi pripisi Kijevski 2, Sinajski 2,3 iz konca 11. ili početka 12. st. svjedoče upotrebu Kijevskih i Sinajskih listića na pograničnom, u to vrijeme mješovitom području kao što je bila dubrovačka Astoreja i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaleđem.« (54). Tom je studijom M. Pantelić dala konačan i neprijeporan odgovor da *Kijevski listići* nisu krivotvorina – kakvi su se osamljeni glasovi bili mogli čuti.

U referatu *Tema Posljednjega suda u prefaciji Bečkih listića*, što ga je održala na znanstvenom zboru Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Staroslavenskog zavoda u Zagrebu o 1100. obljetnici Metodijeve smrti, M. Pantelić znalčki prepoznaje u prefaciji *Bečkih listića* teologiju IV Evanđelja, autorstvo sv. Metodija, i liturgijski uspoređuje *Bečke listiće* s *Kijevskima*, pa zaključuje kako su »s aspekta paleografije i ortografije Bečki listići i prva strana Kijevskih listića (Ki₂) bez sumnje

najstariji hrvatski liturgijski spomenik«. (103). Studija *Liturgijska kronologija i ubikacija glagoljskih misala od X-XV stoljeća* (što treba izaći u monumentalnoj monografiji o sv. Ćirilu i Metodu kod Kršćanske sadašnjosti o već minuloj 1100. obljetnici Metodove smrti) predstavlja neku vrstu sinteze njezinih radova, usredotočene njezinih liturgijskih zanimanja i dragocjenu summu o glagoljskim misalima.

Za istu ediciju izradila je studiju *Dragocjena baština hrvatskoglagoljskih brevijara od 13-15. stoljeća* u kojoj je na temelju sačuvanih glagoljskih fragmenata rekonstruirala staroslavenske časove, službe prije plenarnih brevijara franjevačke redakcije u 13. stoljeću. Elementi koji oblikuju pojedine časove jednaki su latinskim predlošcima iz 9. st., a struktura časova latinskim sastavima iz 11. stoljeća. Provjera pak elemenata staroslavenskih časova potvrdila je veliku stabilnost u odnosu na takve latinske sadržaje. Redosljed časova u sanktoralu otkriva službe za srednjovjekovne blagdane poput onih u *Missale festiivum*. Obradom ovih časovnih fragmenata uspostavljen je kontinuitet hrvatskoglagoljskog časoslova od ćirilometodske tradicije preko 11. stoljeća do sačuvanih hrvatskoglagoljskih fragmenata iz 13. st. U paleoslavistici se, naime, držalo da su Hrvati baštinili glagoljske misale i brevijare tek u 14. stoljeću pojavom franjevačke redakcije, procvatom prepisivanja plenarnih misala i brevijara i njihove difuzije po čitavoj Evropi.

Nemali je doprinos M. Pantelić njezin rad u *Enciklopediji Jugoslavije* i u *Hrvatskom biografskom leksikonu*. Tim je, naime, radom pridonijela da se stručne i podrobne spoznaje iz paleoslavistike sažeto, a opet znanstveno posreduju širemu krugu čitatelja. Za *Enciklopediju Jugoslavije* izradila je natuknice: *Josip Vrana, profesor-paleoslavista; Dujmić de Gliceris, teolog*; te posebno *Glagoljski brevijari, Latinski brevijari*. Za *Hrvatski biografski leksikon* napisala je biografije: *Andrija iz Novoga, glagoljski pisar iz kraja XV i poč. XVI st.; Blaž Baromić, pisar i štampar glagoljskih knjiga u drugoj polovici XV stoljeća; Jakob Baromić, štampar iz XVI stoljeća; Bartol Krbavac, pisac i iluminator glagoljskih kodeksa; Franko Budišić, kulturni uzdizatelj pavlinskih samostana*. A za *Leksikon pisaca Jugoslavije* napisala je biografije: *Pop Martinac, pisar i iluminator glagoljskih brevijara iz 1485. i 1495. i Dr Anica Nazor, filolog, paleoslavista*.

Djelo Marije Pantelić je, kako je očito iz svega što smo naveli, brojno po studijama, obimno po sadržaju, značajno po doprinosu paleoslavističkoj znanosti, ključno po obradi najvažnijih tema paleoslavistike i zaključno po konačnoj riječi u mnogim spornim pitanjima staroslovenštine.

U njezinu djelu osobito mjesto zauzima staroslavenska liturgija, tekstologija i ikonografija. Tu je Marija Pantelić dala prave prinove i zaključila sporove. Stavljajući liturgijske paleoslavističke spomenike u evropski kontekst, osobitu je pažnju posvećivala našim domaćim spomenicima. Pomno je istraživala utjecaje Evrope na naše

tlo, ali isto tako i gordo ukazivala na liturgijske posebnosti kojima smo pretekli Evropu. Zato su za poznavanje staroslavenskoga bogoslužja njezini radovi nezaobilazni.

Integrirani glagoljski misali i brevijari, kao propisane liturgijske knjige, od 13. stoljeća trebale su biti uniformirane, jednake za sva područja zapadne crkve. Ipak svaki glag. kodeks posjeduje specifičnosti svoga kraja, svoga pisara i iluminatora kao i jezika, zatim kulta mjesnih svetaca, bilo čitavom misom ili oficijem u njegovu čast: sv. Šimun u Zadru (misa), sv. Klement Rimski (Vrbnik), sv. Mavar Porečki, sv. Pavao pustinjač, Prijenos sv. Augustina, sv. Pavla prvoga pustišnjaka (Pavlini), sv. Jeronim, sv. Lazar i sv. Marta, sv. Antun pustinjač (Istra) itd. Nizanje u litanijama svetaca kojih se relikvije čuvaju u Zadru, unošenje lokalnoga kulta svetaca u kalendar, zatim lista dvorskih svetaca, tj. iz područja vladanja Anžuvina u kalendar *Hrvojeva misala* upućuje na predložak nekoga dvorskog misala. A miješanje starih svetačkih istočnih i zapadnih datuma u kalendaru *Drugoga novljanskog brevijara* vuče podrijetlo iz cirilometodskih vremena.

Upornim pak proučavanjem strukture brevijara u škrtim glagoljskim fragmentima otkrila je stariju kompoziciju oficija koja je prethodila franjevačkoj redakciji liturgijskih knjiga u 13. stoljeću. Kako su njihovi sastavni elementi (oracije, antifone, sponsorijski i versi) nestali od 14. st. iz plenarnih liturgijskih knjiga, to ih je trebalo identificirati prema starim latinskim kodeksima: sakramentarima, antifonarima i sponsoricima. U njima nema traga himnima, a ostali elementi staroslavenskoga časoslova predstavljeni su incipitima, a to su psalmi, homilije i pasije. Ovakva struktura časova predstavlja neku vrstu »Ordo officiorum« koji je bio namijenjen predsjedatelju kora. Naime, u slavljenju časova uloge su bile podijeljene na pjevače, lektore i predsjedatelje. Glag. fragmenti imaju samo velike časove: jutarnju s matutinom (lauda) i večernju, a mali časovi ne postoje. Prema tome, fragmenti predstavljaju svečano izvođenje oficija u koru na blagdane kad su članovi samostanskih, a naročito kaptolskih zajednica, bili dužni slaviti časove zajednički.

Za paleoslavistiku je važno da su Hrvati naslijedili glagoljske liturgijske knjige iz doba Sv. braće i njihovih učenika i da su te knjige sadržajem i kompozicijom vezane uz latinske kodekse zapadnoga podrijetla preko njihovih panonsko–moravsko–čeških staroslavenskih prijevoda. To potvrđuje i najnovije otkriće rimskoga glag. misala, zapravo sakramentara poput *Kijevskih listića* iz 11. st. u Svetokatarinskom samostanu na Sinaju g. 1975. (Tarnanidis, I. C., *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catharine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki 1988, 5/N Sinai Missal, 103–108; M. Pantelić u radnji: *Dragocjena baština hrvatskoglagoljskih brevijara od 13. do 15. stoljeća*; rukopis, str. 30. i 38, tab. 9 i 10).

Jezik Marije Pantelić je čist, slog skladan, način znanstveno besprijekoran, pristup obuhvatan, sporenje dostojanstveno i pažljivo, pretpostavka utemeljena i zaključak strogo podudaran s postavkama.

Nije čudo da je ovo i ovakovo djelo Marije Pantelić utkano već u radove mnogih paleoslavista i da nema staroslavističkoga znanstvenog skupa gdje se ne navodi ime i djelo Marije Pantelić.

IVAN GOLUB